

початку 1960-х років він був знайдений неподалік села Гнань Железнодорожного р-ну Курської області.

Невелика кількість виявлених мечів на теренах Глухівщини підтверджує думку про те, що вони були зброєю не широкого використання, а, так би мовити, елітарною. Подібні знахідки можуть бути пов'язані з похованнями знатних дружинників чи втратою ними зброї або навіть загибеллю під час бойових зіткнень, сліди яких відмічено на ряді давньоруських поселень округи Глухова [12, с. 341]. Досить рідкісним саме для інтерпретації розвитку історичних земель Глухівщини є датування меча (IX–XI ст.). Більшість відомих досліджених пам'яток округи Глухова давньоруського періоду відноситься до XII–XIII ст. Звичайно, подібна зброя могла використовуватися протягом тривалого часу, але знахідка саме такого типу меча у межиріччі Десни та Сейму розширює наші уявлення про історичний розвиток регіону у IX–XI ст.

Посилання:

1. Карамзин Н.М. Полное собрание сочинений. Т. 10. – Петроград, 1915. – 120 с.
2. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов, 1873. – 436 с.
3. Коваленко Ю.О. Археологічні дослідження Будищанського городища // Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 2. – Суми, 2005. – С. 37–51.
4. Андрощук Ф.А. От Рагнара Лодброка до Видгаутра // Ладога и Глеб Лебедев. Восьмые чтения памяти Анны Мачинской – СПб., 2004 – С. 109–140.
5. Каинов С.Ю. Каталог мечей из собрания Государственного исторического музея, составленный В.В. Арентом // Военная археология. Сборник материалов семинара при Государственном историческом музее. – М., 2008. – С. 145–155.
6. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вип. 1. Мечи и сабли IX–XIII ст. // Свод археологических источников. Археология СССР. – Е 1–36. – М.–Ленинград, 1966. – 176 с.
7. Андрощук Ф.А. Мечи и некоторые проблемы хронологии эпохи викингов // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. – Т. 1. – СПб. – М., 2009 – С. 71–93.
8. Кирпичников А.Н., Каинов С.Ю. Меч с рельефными украшениями рукояти из раскопок гнездовского могильника // Археологический сборник. – М., 2001. – С. 68–72.
9. Каинов С.Ю., Зозуля С.С. Меч из раскопок кургана 1/1902 Михайловского некрополя // Военная археология. – Вип. 3. – М., 2014. – С. 29–46.
10. Пудовкіна А.С. Археология в Конотопському округовому музеї та у долях його завідувачів впродовж 1920-х – на початку 1930-х рр. // Конотопські читання. Вип. 1. – Конотоп, 2010. – С. 139–147.
11. Євтушенко О. В. Зразки давньоруської зброї в колекції Конотопського краєзнавчого музею // Сумська старовина. – Суми, 2009. – №№ XXVI–XXVII. – С. 172–176.
12. Коваленко Ю.О. У пошуках давньоруського Глухова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 339–355.

Коваленко Ю.А. Древнерусский меч из округи Глухова

В статтє впервые вводится в научный оборот находка каролингского меча IX–XI вв. из округи Глухова. Древности

этого времени достаточно редки на территории Глуховщины, поскольку, согласно письменных источников, государственная колонизация региона происходила несколько позже.

Ключевые слова: каролингский меч, рукоять, перекрестье, навершие.

Kovalenko Yu. O. Old Russian sword from Hlukhiv district

In article the find of a Carolingian sword of the IX–XIth centuries from Hlukhiv district is for the first time introduced for scientific use. Antiquities of this time are rather rare in the territory of Hlukhiv district as, according to written sources, the state colonization of the region happened a bit later.

Key words: Carolingian sword, handl, crosshairs, pommel.

15.03.2016 р.

УДК 902.2 (477.41) «11/17»

Д.В. Бібіков

ВИШГОРОД ТА ВИШГОРОДЦІ У ТВОРАХ БОРИСОГЛІБСЬКОГО ЦИКЛУ

В статті розглядаються дані про місто Вишгород, наявні у давньоруській життійній літературі. Підсумовуються відомості творів Борисоглібського циклу щодо історичної топографії та соціальної структури Вишгорода, реконструюються окремі події історії міста. Особлива увага приділяється питанням політичної та церковної організації.

Ключові слова: Борисоглібський цикл, давньоруський Вишгород, соціальна структура, історична топографія.

Як відомо, для найбільш повного уявлення про середньовічне місто необхідне залучення всіх наявних категорій джерел. В цьому плані дослідникам Вишгорода пощастило мати у розпорядженні специфічне джерело – агіографічні твори Борисоглібського циклу. Однак, доводиться констатувати, що науковці приділяли цим творам незаслужено мало уваги. Тож, метою даної праці є узагальнення наявних в них даних про Вишгород і його жителів.

Борисоглібський цикл включає в себе «Читання про Бориса і Гліба», («Чтение о житии и о погублении блаженную страстотерпца Бориса и Глеба», далі – Ч.), написане Нестором Літописцем близько 1080–1081 р. [10, с. 55–56], літописну Повість про Бориса і Гліба (далі – Л.), «Сказання про Бориса і Гліба», («Съказание и страсть и похвала святою мученику Бориса и Глеба», далі – С.), створене між 1115 і 1117 р., очевидно, із залученням більш ранніх записів, зокрема, 1072 р. [2, с. XIV, 17], а також проложні сказання, похвальні слова, церковні служби та інші твори, що не стосуються теми даного дослідження. Крім того, перераховані джерела доповнюються літописними статтями 1072 та 1115 р. про освячення

вишгородських церков, також залучених нами.

Події, описані в творах Борисоглібського циклу, розгортаються після смерті Володимира Святославича. Посівши великокнязівський стіл, Святополк Володимирович їде вночі до Вишгорода, намовляючи вбити свого брата Бориса. Ті засвідчили свою вірність («*Путьша рече: «вси мы можемъ главы своя положити за тя»*» [6, с. 32]).

Виникає логічне запитання: чому саме до вишгородців звернувся Святополк і звідки така їх відданість до цього князя? Ще М.С. Грушевський, намагаючись відповісти на це питання, припустив, що Володимир Святославич перед смертю випустив непокірного сина з поруба, посадивши біля себе, на вишгородський стіл [5, с. 5]. В Ч. знаходимо цікаву подробицю: дізнавшись про смерть Володимира, Святополк «...всѣде на коня и скоро доиде Кыева града...» (за даними Л., очевидно, більш пізніми, смерть батька застала його в самій столиці [8, с. 81]) [6, с. 7]. Зрозуміло, що швидко дістатись до Києва можна було лише з пункту, розташованого неподалік. Опосередковано підтверджують факт князювання Святополка у Вишгороді чи, принаймні, певний вплив у цьому місті і дані археології: єдину нині відому вислу печатку цього князя було знайдено на Вишгородському городищі [11, с. 261–262].

Окремо варто зупинитись на особах убивць. За Л., Путша, Талець, Єлович і Ляшко були вишгородськими боярами, або, як зневажливо каже літописець, «*боярыцѣ*» [8, с. 83]. Згідно зі С., вищевказані – «*вышегородскыѣ мужѣ*» [6, с. 32], котрі безпосередньо виконали наказ Святополка («...насунуша копии оканънии Путьша, Талець, Еловичь, Ляшко» [6, 35]). Навряд чи бояри ішли б на Альту і власноруч коїли вбивство! Нарешті, в Ч. вбивці названі «слугами» Святополка, котрих він, очевидно, вибрав з-поміж інших («...избра мужа неистовья...» [6, с. 9]).

Згідно з Ч., Бориса було вбито тут-таки, на Альті, ударом в серце [6, с. 11]. За С. і Л., князя привезли до Вишгорода сильно поранимим, але ще живим, а Святополк, почувши це (в С. – «*увѣдѣвъ*» [6, с. 37]), послав двох варягів прикінчити його [8, с. 83]. Таким чином, зміщується вся хронологія Ч., адже всі джерела називають датою смерті князя 24 липня. На нашу думку, вишгородці привезли тіло, щоб довести Святополку факт скоєного злочину (і свідчення С. у цьому переконують); інакше пояснити їх дії важко. Після цього Бориса було поховано біля вишгородської церкви св. Василя (в Л. зазначено «*въ церкви*» [8, с. 83–84]), але подальші події переконують у помилковості такого варіанту [6, с. 37]. Джерела не вказують, чи ті-таки вишгородці були вбивцями Гліба, але він залишався непохованим аж до князювання Ярослава, за чий наказом тіло небіжчика було поховано біля церкви

св. Василя, поруч із братом [6, с. 15, 48].

Після цього Вишгород на кілька десятиліть зникає зі сторінок літописів, натомість в життєх описуються чудеса, котрі нібито почали спостерігати віруючі. На місці поховання бачили вогняний стовп, чули ангельський спів, хворі, відвідуючи церкву, зцілювались, а один варяг, котрий прибув із дружиною у Вишгород, випадково ступивши на могилу, обпалив ноги [6, с. 15–16, 48–53]. Кількість парафіян збільшувалась.

Невдовзі церква св. Василя згоріла. Винним у пожежі Ч. називає пономаря, що забув загасити свічки [6, с. 16]. В С. згадуються і деталі інтер'єру згорілої церкви, врятовані від пожежі: «...и все изнесоша иконы и съсуды, и ничьто же не съгорѣ, тькъмо церкви едина».

Дізнавшись від вишгородського старости («*старѣйшина, иже бѣ властелинѣ граду тому*» – Ч. [6, с. 17]) про пожежу, Ярослав велів спорудити для мощів каплицю – «*кълтѣку малу*», «*храмину*» [6, с. 17, 53, 54]. У присутності архієпископа Іоана з кліром її було освячено, а домовини з тілами братів відкопано і перенесено всередину. В С. домовини названо «гробами», а в Ч. – «раками», «ковчегами» [6, с. 17, 54].

Вдруге староста згадується у зв'язку з новими чудесами. В С. цю посаду названо «градником» і вказано ім'я цієї людини – Миронег («*Бяше жь мужь, именьмъ Миронѣгъ, иже бѣ градникъ Вышегородѣ*» [6, с. 54]). Його кульгавий син зцілювся, помолившись святим [6, с. 17–18, 54].

Після ще одного чуда, прозріння сліпого, Миронег розповів про них Ярославові. Архієпископ Іоан порадив князю спорудити новий, великий, храм. «*И възгради църковь велику имѣющю върховъ 5 и испься всю, и украси ю всю красотю*», – повідомляє С. [6, с. 55]. Значно більше подробиць міститься в Ч. Матеріали для будівництва теслі заготовили ще взимку: «...повелѣ дрѣводѣламъ приготovitъ древо на согражение църкви» [6, с. 18]. Храм прикрасили «...всякыми красотами, иконами и иными письмены»; центральним був образ Бориса і Гліба [6, с. 18]. В день смерті Бориса, 24 липня, церкву було освячено і влаштовано велике свято. Домовини перенесли в новий храм і поставили з правої («*дѣснеи*») сторони. Архієпископ «...оставъ постави попы и дьяконы...», назначивши серед них старійшину. «*Властелину града*» Ярослав велів пожертвувати на утримання храму десятину «*отъ дани*» (в інших варіантах – «*даянія*», «*данія*») [6, с. 19]. Під час літургії став на ноги каліка-кульгавий [6, с. 19, 55].

Коли церква похилилась, Ізяслав Ярославич, котрий також шанобливо ставився до святих Бориса і Гліба, згідно Ч., «...призвавъ старѣйшину дрѣводѣламъ, повелѣ ему църковь възградити въ имя святою» (вперше прямим текстом вказується

назва церкви – авт.) ... *близь ветхыя церькви перваго мѣста*» [6, с. 21]. Той, у свою чергу, зібрав вишгородських тестів, в короткі терміни спорудивши церкву у вказаному місці. Традиційно Ізяслав надав «властелину града» кошти «*отъ дани княжи*» на оздоблення храму [6, с. 21]. Інші джерела уникають цих подробиць, натомість надаючи цікаві хронологічні дані. Так, Л. датує подію 1072 р.; крім того, на момент складання даної статті Ізяслава церква ще існувала: «*яже стоить и и нынѣ*» [8, с. 120]. За С., будівництво храму, однобанного, розгорнулось через 20 років після зведення попереднього, Ярославового («*И минувшемъ лѣтомъ 20...*») [6, с. 55], котре, таким чином, відбулося орієнтовно в 1052 р., незадовго до смерті Ярослава. У присутності трьох старших Ярославичів та найвпливовіших церковних ієрархів було проведено літургію, а на наступний день мощі святих перенесли до нового храму. З Л. дізнаємось, що тіло Бориса лежало у дерев'яній труні («*в деревянии ракъ*»), котру князі несли особисто [8, с. 120]. Мощі Гліба («*в рацѣ камені*») везли на санях [8, с. 120]. Після перенесення мощі Бориса теж було покладено в кам'яний саркофаг [6, с. 55–56]. Поставили домовини, як і до цього, з правої сторони [6, с. 21]. В день перенесення мощів, 20 травня, влаштовано свято [6, с. 56].

Стаття Л. закінчується цікавою характеристикою політичної та церковної організації Вишгорода: «...*бѣ бо тогда держа Вышегородѣ Чюдинѣ, а црковь Лазорѣ...*» [6, с. 120]. Багато дослідників, слідом за В.М. Голубовським, вважали, що тоді ж, на князівському зібранні, було затверджено державний кодекс законів – «Правду Ярославичів». А вишгородського намісника Чудина прийнято ототожнювати з Чудином Микулою Правди Ярославичів [3, с. 60]. Очевидно, та сама людина згадується в подальшому тексті С.: «*И бѣше чловѣкъ Вышегородѣ, старѣшина огородьникомъ, зовомъ же бѣше Жьданъ по мирьскууму, а въ хрщении Никола*» [6, с. 57]. Городники, очевидно, займались зведенням та ремонтом міських укріплень, хоча існувала точка зору М.С. Грушевського про те, що Ждан-Микула займався городництвом в сучасному сенсі цього слова [4, с. 309].

Ім'я Ждана-Микули називається в С. у зв'язку з новими чудесами, що відбулись у церкві. Чоловік, що не мав ноги до коліна, «у църкѣве святоу съ инѣми убогими, приемля требованія отъ кръстьянъ...», тобто просив милостиню [6, с. 57]. Зайшовши в дім «*предѣ храминоу*», він втратив свідомість, а коли його віднесли до церкви, «*предѣ двѣрми*» нога відросла [6, с. 57]. За Ч., дім належав представникові заможної верстви вишгородського населення («*нѣкихъ домовитыхъ*») [6, с. 22], очевидно – боярського кола, на що натякає і його розташування в самому

центрі міста, біля церкви. Надзвичайно цікавим є, хоч і побіжний, опис побуту боярського двору: в будинку відбувався бенкет («*день пиру*»), котрий обслуговувала численна челядь («*Слугы же, мимо ходяще...*») [6, с. 22]. В церковному інтер'єрі описується вівтар з іконами [6, с. 22].

Про зцілення ще однієї жінки дізнався особисто від неї автор Ч. під час візиту до Вишгорода («*Въ единѣ же от дньи, ишедѣшу ми нѣкого ради орудія въ градѣ...*») [6, с. 23]. Згідно С., ця жінка була родом із Дорогобужа і звернулась за допомогою до згаданого в Л. Лазаря, котрого в джерелі названо «*старѣшина клирикомъ*», а сповідь проводив його син [6, с. 58].

Також, автор Ч. особисто довідався і про прозріння сліпого: «*И се пакы инѣ повѣда ми*» [6, с. 24]. Цією подією дана праця Нестора завершується, а подальшу долю вишгородських церков висвітлюють С. і, значно меншою мірою, Л.

Святослав Ярославич, ставши київським князем, першим задумав спорудити кам'яний храм-мавзолей, однак, звівши церковні стіни до висоти 80 ліктів, помер (Л. датує смерть князя 1096 р.). Завершив будівництво третій із Ярославичів – Всеволод. Але і його планам не судилося здійснитись: одразу по завершенні робіт церква завалилась: «*И яко бысть съврѣшена, и абие на ту ноцъ вѣрютися еи верхъ и съкрушился вься*» [6, с. 60].

Невдовзі (1093 р.) Всеволод Ярославич також помер, а за князювання Святополка Ізяславича церковні руїни перебували у забутті. Цьому, на нашу думку, посприяла і зовнішньо-політична ситуація. Під 1093 р. Л. коротко повідомляє про набіг половців, під час якого постраждав Вишгород: «...*а друзии поидоша Києву и пустиша на воропъ межи Києвъ и Вышегородѣ...*» [8, с. 148]. Значно красномовнішим є текст С., де одразу після згадки про вокняжіння Святополка у Києві (той-таки 1093 р.) говориться: «*Въ та же времена поганымъ ... много насильствующемъ намъ за нашѣ грѣхы*» [6, с. 60]. Очевидно, мова йде про одну і ту саму подію, що надовго запам'яталась вишгородцям.

Успішно завершити будівництво церкви вдалося лише синові Святослава, чернігівському князю Олегу. Привівши, очевидно з Чернігова, зодчих («*зѣдатели*»), він виділив їм щедрі кошти. Але, коли храм було збудовано і прикрашено розписами, Святополк не дозволив перенести в нього святі мощі, заздрячи, на думку автора С., родичеві [6, с. 64]. Ще перед цим Володимир Мономах прикрасив домовини святих золотом і сріблом [6, с. 63].

Лише після смерті Святополка Олег, його брат Давид та Володимир Мономах домовились про перенесення реліквій. 2 травня 1115 р. Володимир, Олег і Давид у супроводі вищого духовенства, бояр,

воевод та старшин почали урочисто перевозити на саних саркофаги святих. Спостерігати за подією зібралась величезна кількість людей, котрі зайняли навіть міські укріплення, утворилась тиснява: «*И бяше множество много повсему граду и по стѣнамъ, и по заборолемъ городьнымъ...*» [6, с. 65-66]. Аби звільнити шлях, Володимир звелів кидати в натовп срібники й паволоки. В Л. описується садибна забудова Вишгорода: окремі двори були відділені частоколами: «*княземъ с ракою идуцимъ межи воромъ*» (давньоруське «воръ» тут слід розуміти у значенні «паркан», «огорожа» [9]) [8, с. 195]. Згодом серед князів виникла суперечка: Володимир хотів поставити домовини в центрі храму, а Святославичі – у закомари з правого боку, як хотів їх батько. Кинувши за порадою митрополита жереб, зійшлися на другому варіанті [8, с. 195]. Мономах велів прикрасити срібні гробниці золотом і дорогоцінним камінням («*издражавъ и позолотивъ*») та відлити золоті підсвічники [6, с. 63].

Як бачимо, у творах Борисоглібського циклу, особливо – у С., містяться цінні відомості про історичну топографію давньоруського Вишгорода. Згадуються міські стіни та заборони, боярські будинки, двори, відділені парканами.

Значне місце відводиться опису вишгородських церков, котрі змінювали одна одну. Історія їх зведення та зовнішній вигляд неодноразово висвітлювались в літературі [1; 7, с. 321–322]. Згадуються окремі деталі інтер'єру церков: двері, вітвар, ікони, посуд. Зверху розташовувались світильники зі свічками, за Володимира Мономаха – позолочені. Багато разів згадуються саркофаги з мощами Бориса і Гліба – спочатку дерев'яні, пізніше – кам'яні, срібні, оковані золотом та інкрустовані дорогоцінним камінням. Біля церкви просили милостиню бідні та каліки. Прибували навіть люди з віддалених місць, таких як Дорогобуж.

Згадується про візити до Вишгорода багатьох видних політичних і церковних діячів Давньої Русі. Побіжно говориться про перебування у місті варязької дружини.

До 1078 р., коли серед великих князів склалась своєрідна традиція довіряти вишгородській стілі своїм синам, управління міста займалися княжі намісники, котрі в життях іменуються «старійшинами» або «градниками». С. називає імена двох із них – Миронег і Ждана-Микула.

Характеризується і церковна ієрархія: згадано пономаря, кліриків. Настоятель храму («*старѣшина клирикомъ*») назначався безпосередньо митрополитом, нерідко церковний сан передався у спадок.

Кілька разів у творах фігурують вишгородські бояри. Коротко описується побут як заможних вишгородців, так і залежних верств населення.

Зрештою, життя Бориса і Гліба є цінним джерелом

з вивчення давньоруського ремесла. Зокрема, неодноразово згадуються теслі (*дрѣводѣлы*) та городники. Обидві категорії ремісників мали своїх старійшин, у чому деякі дослідники вбачають зачатки цехової організації. Старійшина городників (*старѣшина огородьникомъ*) Ждан-Микула навіть виконував функції вишгородського намісника та брав участь у складанні «Правди Ярославичів».

Посилання

1. Бряк О. Храмы Вишгорода // Памятки Украины. – № 10–12. – С. 36–51.
2. Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса і Гліба 1928. – XXXIII + 208 с.
3. Голубовский П.В. Критико-библиографический обзор трудов по древнейшему периоду русской истории. – К., 1907. – 38 с.
4. Грушевский М. Киевская Русь. – СПб., 1911. – Т. 1. – 490 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. – Том II. XI–XIII в. – К., 1992. – 647 с.
6. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им (подготовка к печати Д.И. Абрамовича). – Пг., 1916. – 245 с.
7. Каргер М.К. Древний Киев. – Т. II. – М.–Л., 1961. – 661 с.
8. ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – 638 с.
9. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Главный ред. Р. И. Аванесов. – М., 1988. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://enc-dic.com/oldrussian/Vor-1921.html>.
10. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах // Летопись занятий археологической комиссии за 1907 г. – 1908. – № 20. – 686 с.
11. Янін В.Л. Дві давньоруські висячі печатки початку XI ст. // Історія Русі–України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 251–262.

Биби́ков Д.В. Древнерусский Вышгород и вышгородцы в произведениях Борисоглебского цикла

В статье рассматриваются данные о городе Вышгород, имеющиеся в древнерусской житийной литературе. Обобщаются ведомости произведений Борисоглебского цикла, касающиеся исторической топографии и социальной структуры Вышгорода, реконструируются отдельные события истории города. Особенное внимание уделяется вопросам политической и церковной организации.

Ключевые слова: Борисоглебский цикл, древнерусский Вышгород, социальная структура, историческая топография.

Bibikov D.V. Old Russian Vyshgorod and its inhabitants in writings of Borisohlibian cycle

The article considers the information about Vyshgorod city, which is available in hagiography of Old Rus. The information from writings of Borisohlibian cycle is summing up according to historical topography and social structure of Vyshgorod, certain events from city's history are being reconstructed. Particular attention is given to political and church organization issues.

Key words: Borisohlibian cycle, Old Russian Vyshgorod, social structure, historical topography.

10.03.2016 р.